

МАКАЛ-ЫЛАКАПТАРДЫН ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ ЖАНА ТААСИРИ

ЗНАЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ВОСПИТАНИЕ

THE MEANING OF PROVERBS AND ITS INFLUENCE TO THE UPBRINGING

Аннотация: Бул макалада макал-ылакаптардын тарбиялык мааниси, ролу жана таасири тууралуу айтылат.

Түйүндүү сөздөр: таалым-тарбия, идея, көркөм, маанилүү, акыл-насаат

Аннотация: В этой статье раскрывается значение пословиц и поговорок и их влияние на воспитание.

Ключевые слова: Воспитание, идея, художественное, содержательное, нравоучение

Annotation: This article deals with the meaning of proverbs and sayings and its influence to the upbringing.

Key words: upbringing, idea, literary, content moral studying

Башка айрым элдердин макал-ылакаптарындей эле кыргыз элинин макал-ылакаптары дагы мазмунга, формасы жагынан ар түрдүү көркөмдүүлүккө, элестүүлүккө өтө бай. Мына ушундай терең мазмундуулукка, турмушту тааннууну, таалим-тарбия берүүдөгү маанисине жана көркөм формасынын жеткиликтүүлүгүнө карап, макал-ылакаптарды элдик поэзиянын, элдик акыл ойдун чалкып жаткан деңизи деп тайманбай эле атап койсок болот. Адатта, макал-ылакаптарды эл эң жогору баалоо менен аларды “сөздүн гүлү”, “сөздүн бермети” деп коюшат. Көркөм формасынын жеткиликтүүлүгү, кыскалыгы, элестетүүлүгү, таамай жана тактыгы, жаттап алууга жөнелдиги каралат. Ошондой эле эң негизгиси – турмушту таанытуучу, жалпылоочу, акыл, насыят, таалим-тарбия берүүчү күчү, терең мазмуну, идеясы учун оозеки чыгармалардын ичинен макал-ылакаптарды угуучулар, окуучулар, студенттер, жаштар өтө жогору баалашат. Макал-ылакаптарда олку-солку, талаш-тартыш, будемүк ой-пикирлер айтылбайт. Аларда турмуштук тажрыйбалардын негизинде келип чыккан, такталган кыскача, кескин, ачык түрдөгү корутунду, жыйынтыктар берилет. Булар – нагыз турмуштук тажрыйбанын, кыраакылык менен байкоонун негизинде келип чыккан жыйынтык жана корутунду болуп эсептелет. Адатта макал-ылакаптарды эл турмушунун, адам оюнун, ээсинин энциклопедиясы деп коюшат. Жалаң эле бизде, кыргыз элибизде эле эмес, башка элдерде да макал-ылакаптарды терең мазмунуна, таалим-тарбиялык ролуна, көркөмдүк касиеттерине эң жогорку баалар берилет. Макал-ылакаптарда өмүр жана өлтүм, адилеттик жана адилетсиздик, чындык жана жалгандык, адамдардын

мыкты жана начар сапаттары, кыял-жоруктары, ачык, айкын чагылдырылып келген. Ошондой эле башка ар түрдүү тема, акыл, насыят ирээтинdegи ой-пикирлер, байкоолор жана жалпылоолор да кенири чагылдырылат. Көркөм формасы боюнча кыска, таамай элестүү, так, көпчүлүгү афоризмдерге, учкул сөздөргө жакын турган макал-ылакаптар адамдын сүйлөө кебинде колдонууга, пайдаланууга өтө ынгайлуу келишет. Сүйлөө кебинде колдонууга анын жанр катарында бөтөнчөлүктөрү, ынгайлуу мүмкүнчүлүктөрү айрым жанрларга салыштырганда артыкчылыктары арбын.

«Буттан мұдурұлғен турат, тилден мұдурұлғен турбайт». Кыргызда «ойноп сүйлесөн да, ойлоп сүйлө», «бура сүйлегөн күлгөнгө жакшы», ойлобой сүйлөгөн айықпас ооруга чалдыгат» – сымал макалдардын маани-жайы бирдей. Анткени сөз кыйын, чагып коет, чагымды пайда кылат. Сөз куну устарадай ойду алып түштөт. Илгертен эле сөздү угууга, сүйлөөгө татымдуу айттууга мыкты болуучу. Жакшы сөз – жан эриттэрин, жаман сөз жан кейиттэрин, кәэлери сөз билгилиги учун сый-урмат көрөөрун, «сыйга сый, сыр аякка бал ичээрин» баалап келишкен. Көңүл калды сөздөн адамдар канчалык асылкеч болсо да, бири-бири менен катышпай калат. Себеп-сөзүнөн кетирди, таалуу жерине батыра, жеткире сөз айтып койгодуктан көңүл калып калат. Ошондуктан адамдан көңүлү гул деп бекер салыштырышпайт. Макалдардын тарбиялык мааниси өтө чоң жана өзүнчө эле чоң философиялык мектеп.

Көркөмдүк бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу өзүнүн сүйлөө кебинде тигил же бул деңгээлде макал-ылакаптарды аралаштыра сүйлөбөгөн кыргызды турмушта сейрек кездештиreibиз. Негизги ой, мазмунду

терендеттүү, элестүү кылуу максатында улуу окумуштуулар, жазуучулар, ар түрдүү коомдук-саясий ишмерлер да макал-ылакаптарды өз эмгектеринде ыгы, орду менен чебер пайдалана билишкен.

Дүйнөдө турмушка карата болгон элдик көз караттар, коомдук, социалдык мамиле, байланыштар, карама-каршылыктар, тарыхый, этнографиялык жагдайлар, мындан башка да толгон-токой мазмун, темалар макал-ылакаптарда таасын көркөм ыкмада чагылдырылган.

Макал-ылакаптарда эчактан бери эмгек темасы эң орчуундуу, маанилүү темалардан болуп келген. Себеби эмгек, тиричилик, турмуш жашоонун негизин, маңзын түзөөрүн ар бир эл турмуштук тажрыйбадан ачык байкашкан. Ушул эле мазмундагы, темадагы кыргыз элибиздин макал-ылакаптары өтө көп: Күзүндө чыгынбаган, Кышында жылынбайт. Байлыктын атасы-эмгек, энеси – жер. Кышта көрсөн камылга, келээрки күздө табылга. Мээнетиң катту болсо, татканың таттуу болот. Эл дөөлөтү – эмгек, эмгек – баарын жөнмек.

Булар эмгекке байланыштуу күндөлүк тажрыйбадан келип чыккан так, таамай байкоолор. Эмгекке арналган көп макалдар үлгү, наасат мүнөзүндө айтылуу менен мазмунун, тыянактарын үндөө, чакырык түрүндө бүтүшөт. Эмгекке байланыштуу келип чыккан макал-ылакаптарда темасы, мазмуну жактарынан жогорку мисалдарда көлтирилген.

Мазмуну, идеясы боюнча нукура залкар ойлор, чыныгы патриотизмге, эң сонун асыл сапаттарга тарбиялаган ақыл-насааттар эл жүрт, Ата Мекен темасын-дагы макал-ылакаптар кыргыз элибизде өзгөчө орду, максаты бар идеяларга бай, өтө көп көздешет. Ар бир адамдардын киндик каны тамып төрөлгөн өз жери баарынан жогору бааланат:

Элин сагынбас эр боббийт, үйүрүн сагынбас ат боббийт. Боло турган азамат, болоттон кыльч байланат. Эр энеден туулат, эл үчүн өлөт. Туулган жердин топурагы алтын.

Ошентип, туулган жердин, бир тууган элдин бийктиги, ыйыктыгы андан жогору турган нерсенин эч качан болбостугу жөнүндөгү идея, мазмунду берген макалдарды жогоруда белгилеп өттүк. Бул сыйктуу макал ылакаптарды том кылып жаса болот, анткени кыргыз эли макал ылакаптарга ушунчалык бай элиниң жакшы билебиз. Алардын ар бири өзүнчө терен философияга ээ жана тарбиялык мааниси өтө күчтүү. Студенттерге кыргыз тил сабагын өтүүдө сөзсүз макал ылакаптарды колдонуп, айрымдарын жатка айттырып, маанисин терен түшүндүрүп үйрөтүү окутуучунун милдети, бул эч качан ашик боббийт. Кыргыз тилин үйрөтүүдө макалдардын мааниси чоң. Бекеринен ушул күнгө чейин ооздон-оозго өтүп сакталып келбegen чыгаар.

Өзгөчө мен эпостук чыгармаларды белгилеп кетким келет. Ал чыгармаларда эсте калаарлык курч сюжеттүү окуялар, орчуундуу орунга ээ болгон баяндоолор, чызыктуу эпизоддор айрым макал-ылакаптардын пайда болушуна түрткү болушкан. Эпостордуу санап өтсөк: “Курманбек”, “Жаныш-Байыш”, “Эр-Төштүк”, “Жаңыл-Мырза”, Эр-Табылды”, “Манас” эпосторун айтабыз. Ошондо кыргыз элибизге таанылган эпостордун алкы, эн чоңу деп “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” үчилтигин алып карайбыз. Бул эпос биз-

дин тарыхыбызды, үрп-адаттарыбызды, жашоо мыйзамдарыбызды баарын ушул эпостон алып, үйрөнүп, окуп, андан ары да бизден кийинки урпактарга өткөрүп беребиз. Жер жузүндө кыргыз жашап турганда “Манас” эпосубуз ыр болуп ырдалат, сырлары да эч качан бүтпөйт. Канчалык тереңдеп окуган сайын, түшүнгөн сайын “Манас” эпосу көп нерсеге үйрөтөт жана алга сүрөйт. “Бөлүнсөң бөөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет”, - деп Бакай атабыз Чубакка айткан. Эл жүрттү бириктирген, үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган. Баардык күчүн ынтымак болсун, достук болсун деп жумшаган. “Жоого намыс бергенче ажалым жетсе өлөйүн, малым менен жанымды, олжого кантип берейин, өлбөй тириү жүргөндө не мураска жетейин, калкым кыргыз сен учун, курман болуп кетейин”-деп алар Ата-жүрттү, арнамысты өтө бийик баалашкан:

Манас-белге таңар бел, медер кылчу эр.

Манас-акылмандын тунугу, ак калпактын улугу.

Сөзү жатык, ақылы артык.

“Манас” эпосундагы чызыктуу окуялардын бир тобу башкы каармандардын бири – Чубак менен байланыштуу экендиги баарыбызга маалым. Чубак душмандар менен согушуп, алар тараалттан өлтүрүлгөн. Ошондун кийин кыргыз баатырлары анын кунун кууш учун бир топ жортуулдарга барышкан. Жылкыларга тийишп, көпкө чейин душмандардын алын кетиришкен. Бул өч алуу, кун куу узакка созулган. Буга байланыштуу “Чубактын кунундай чубалган” деген ылакап тараган. “Манас” эпосундагы тескери каармандардын кыял-жоруктары, мамилелеринин негизинде жаралган.

“Семетей” бөлүгүндө Тайбуруулдан ажырагандан кийин Семетей көп жапа чегет. Ушул учурга байланыштуу “Тайбуруулдуң тартуу болуп кеткени, Семетейдин ажалынын жеткени” деген ылакап бар.

Кыргыз элибизде ақылман, көрөгөч улуу ойчулдар жашап өткөн. Алардын келечекти алдын ала көрө билгендиги, элди ынтымакка үндөп, аларга өздөрүнүн ақыл насаатын айтып турушкан. Алар: Мойт аке (1750-1843), Сарт аке (1780-1865), Тилекмат аке (1800-1863), Карга аке (1718-1828), Садыр аке (1821-1905), Карап аке (1837-1914), Кыдыр аке (1843-1926).

Элде “Сөз атасы – Тилекмат”, “Ақыл атасы – Сарт аке”, “Сөзүү уюткан – Таңдай, Бугу, Сарбагышты уюткан – Сартбай”. (Сарт акенин азандагы аты). “Нукура ақыл сурасаң Сарт акеге, ыйык бата сурасаң Мойт акеге, асыл сөз сурасаң Тилекмат чеченге бар” деп айтылат. Булардын ар бир сөзгө баа берген ақылмандуулугу, чечендиги, огуялыгы эл арасында бүгүн да айтылып келет.

Карга акенин айткандары:

Жардынын байы бол,
Жакырдын жайы бол.
Жетимге санаалаш бол,
Жесирге каралаш бол.
Ак кетилет,

Жетим жетилет.

Мойт акенин айткандары:

Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагы бар элдин,

БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

Айсыз кара түндө да,
Асманында күн турат.
Ынтымагы жок элдин,
Балдары иттей ыркырап,
Ачык жарық күндө да,
Асманында түн турат.

Сарт акенин айткандары:

Аска-аска-аска тоо,
Аягы барып чап болот,
Атадан алтоо болсо да,
Сыйлашпаса жат болот.

Кыдыр акенин айткандары:

Ниетинди ондо, пейилинди бузба,
Ач көздүккө азгырылба.
Туура бийде тууган жок,
Тууганчыл бийде ыйман жок.

Ар бир эл кылымдан кылымга өзү басып өткөн жолундагы турмуштук тажрыйбалардын эң керектүүсүн,

келечекте улгү, сабак боло турган мисал, фактыларды, пайдалуу байкоолорду сары майдай сактап, улам кийинки муундарга жеткирип турат. Ошондой турмуштук тажрыйба менен фактылардын негизинде пайдалонг рухий байлыктарга макал-ылакаптар кирерин жогоруда жазып, тастыктап өттүк. Макал-ылакаптар – фольклордук чыгармалардын ичинде өзүнчө спецификалық, көркөмдүк, мазмундук бөтөнчөлүктөргө ээ. Алар элдик оозеки чыгармачылыктын башка жанрларынын, түрлөрүнүн ичинде мазмунунун терендиги, таамайлыгы, кыскалыгы, элестүүлүгү менен айырмаланып турат.

Адабияттар

1. Макал-лакаптар. К.Нускаев. -Б., 2002.
2. Макал-лакаптар. Акыл китеп. Э.Эстебесов. 2014
3. Кыргыз макал-лакаптары, учкул сөздөрү. / Жыйнаган М. Ибраимов. -К., 2005.
4. Кытайdagы Кыргыз эл макалдары. -Б., 2004.